

Pēteris VANAGS

Latvijas Universitāte, Stockholms Universitet

NO *gaspažas* LĪDZ *kundzei*: PAGODINOŠI SIEVIETES APZĪMĒJUMI LATVIEŠU VALODĀ 16.–19. GADSIMTĀ From *gaspaža* to *kundze*: female honorifics in Latvian in the 16th–19th centuries

Anotācija. Rakstā analizētas mūsdienu un vēsturiskās latviešu valodas lietvārdu leksēmas, kas līdzās nozīmes pamatkomponentam ‘pieaugusi sieviete’ ietver arī cieņas izteikšanas un (vai) sociālā stāvokļa raksturojuma komponentus, – *gaspaža*, *madama*, *dāma* un *kundze*. Aplūkota minēto leksēmu parādīšanās un lietojuma maiņa 16.–19. gs. laikā, īpašu uzmanību pievēršot procesiem 19. gs. vidū un otrajā pusē. 16.–18. gs. materiāls iegūts galvenokārt no latviešu seno tekstu korpusa SENIE, kā arī leksikogrāfiskiem avotiem. 19. gs. materiāls pētījumam atlasīts, izmantojot Latvijas Nacionālās bibliotēkas digitālo periodikas krājumu un tā meklēšanas iespējas.

Atslēgvārdi: latviešu valoda; vēsturiskā leksikoloģija; valodu kontakti; valodas pārmaiņas; pagodinoši apzīmējumi.

Abstract. This article focuses on those modern and historical Latvian words that, in addition to the main component of the meaning ‘adult woman’, also include the components of respect and/or social status, namely, *gaspaža*, *madama*, *dāma*, and *kundze*. The article discusses the emergence and change of use of these lexemes in the 16th–19th century with a special focus on the processes of the middle and second half of the 19th century.

In less than a century, the semantic field of the honorific female designations in the Latvian language has undergone significant changes. From one word *gaspaža* to four in the 1870s, but the most significant changes took place in the last twenty years of the century. In formal and neutral use, *kundze* and *dāma* were strengthened, each occupying a different part of the semantic field, competing synonymously only in the general sense of ‘honorable woman’, as well as in the function of address. However, even in this case, *kundze* is more often used in the context of the singular and *dāma* in the plural. In turn, lexemes *gaspaža* and *madama* have become characteristic of colloquial language and fiction; they often have an ironic or negative connotation.

Keywords: Latvian; historical lexicology; language contacts; language change; honorific designations.

1. Ievads

Mūsdienu latviešu valodā pieaugušas sieviešu dzimuma personas apzīmēšanai lielākoties izmanto leksēmas *sieviete*, *sieva*, *kundze*, *dāma*, kas ietver gan nozīmes pamatkomponentu 'sieviete', gan atsevišķus blakus komponentus. Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca (MLVV) definē šos vārdus šādi:

- *Sieviete*. Vīrietim pretēja cilvēku dzimuma būtne; pieaugusi šāda cilvēku dzimuma būtne pretstatā meitenei, pusaudzei.
- *Sieva*. 1. Precēta sieviete attiecībā pret savu vīru; dzīvesbiedre; laulātā draudzene. 2. Sieviete.
- *Kundze*. 1. Dižciltīgu vai turīgu aprindu sieviete. 1.1. Saimniece, darba devēja (attiecībā pret padoto). 1.2. Sieviete. 2. Dzīvesbiedre. 3. Uzrunas forma (runājot ar, parasti precētu, sievieti); cieņas izteikšanas forma. 3.1. *kopā ar: vārds, kas apzīmē personu* Piekļājbības forma, uzrunājot vai nosaucot (parasti precētu) sievieti.
- *Dāma*. 1. Eleganti ģērbusies, izskatīga sieviete. 1.1. *vēsturisks* Dižciltīgu vai turīgu aprindu sieviete. 1.2. Sieviete kā vīrieša partnere (piem., dejā). 1.3. *īpašības vārda nozīmē* Tāds, kas paredzēts sievietēm. (MLVV)

Kā redzams no definīcijām, līdzās nozīmes pamatkomponentam katrai no leksēmām ir arī citi komponenti, kas var raksturot personas vecumu, ģimenes stāvokli, sociālo stāvokli, ārējo izskatu, kā arī lietojuma situāciju. Taču šāds semantiskā lauka *sieviete* aizpildījums latviešu valodā ir samērā jauns, nostabilizējies tikai pēdējo simt gadu laikā. Pirms 19. gs. vidus latviešu rakstu valodā no četrām minētajām mūsdienu valodas leksēmām tika lietota tikai *sieva*, pārējās valodā ienākušas vēlāk. Savukārt tādas tolaik izmantotas leksēmas kā *sieviska*, *sievišķa*, *gaspaža*, *madāma* šodien lietojamas vairs tikai vēsturiskā kontekstā vai ar pejoratīvu konotāciju.

Šai rakstā uzmanība veltīta tām mūsdienu un vēsturiskām leksēmām, kas līdzās nozīmes pamatkomponentam 'pieaugusi sieviete' ietver arī cieņas izteikšanas un (vai) sociālā stāvokļa raksturojuma komponentus, proti – *gaspaža*, *madāma*, *dāma* un *kundze*. Rakstā aplūkota minēto leksēmu parādīšanās un lietojuma maiņa 16.–19. gs. laikā, īpašu uzmanību pievēršot procesiem 19. gs. vidū un otrajā pusē.

16.–18. gs. materiāls iegūts galvenokārt no latviešu seno tekstu korpusa SENIE (<http://senie.korpuss.lv/>), kā arī leksikogrāfiskiem avotiem. 19. gs. materiāls pētījumam atlasīts, lielākoties izmantojot LNB digitālās bibliotēkas periodikas krājumu (<http://periodika.lndb.lv/>) un tā meklēšanas iespējas. Tā kā t. s. vecajā ortogrāfijā un reizēm sliktā stāvoklī esošā oriģināla automātiskā

atpazīšana mēdz būt kļūdaina, raksts nepretendē uz savāktā materiāla visaptverošu raksturu, tomēr tā reprezentativitāte ir pietiekama, lai sniegtu objektīvu rakstu valodas ainu 19. gs.

Ņemot vērā, ka latviešu valoda 16.–19. gs. sociolingvistiskās situācijas dēļ bija pakļauta vācu valodas dominancei, rakstā veikts arī salīdzinājums ar procesiem aplūkojamā semantiskajā laukā tā laika vācu valodā. Tam izmantoti gan atsevišķu tulkojumu vācu avoti, gan arī tā laika vācu valodas leksikogrāfiskie avoti, kā arī Baltijas vācu periodika, kas pieejama LNB digitālajā krājumā. Salīdzinājuma mērķis ir noskaidrot, vai un kādā veidā izmaiņas latviešu valodā ir bijušas atkarīgas no tā paša laika procesiem Baltijas vācu valodā.

2. *Gaspaža*

Latviešu valodā vienīgā leksēma, kas apzīmēja pieaugušu sievieti un ietvēra arī cieņas izteikšanas papildkomponentu, līdz pat 19. gs. sākumam bija *gaspaža*. Tas ir leksisks aizguvums no skr. *gospoža* ‘saimniece; kundze, valdniece; Dievmāte’. Iespējams, ka sākotnēji aizguvums ticis lietots tieši pēdējā nozīmē, lai apzīmētu Kristus māti Mariju; sal. diezgan bieži lietotu šādu nozīmi senkrievu un senbaltkrievu avotos (SDJa 2, 370–371; Sreznevskij 1893, 566; SCSRJa 1, 284; HSBM 7, 111).

Aizguvums *gaspaža* latviešu valodā fiksēts jau līdz ar agrīnajiem piekristiem 16. gs. pirmajā pusē. Rakstu avotos agrākā fiksētā nozīme ir ‘sieva, dzīvesbiedre’. Ar šo nozīmi vārds lietots Rīgas amatu grāmatās 1533., 1534., 1549., 1561., 1572. gadā, atspoguļojot reālu lietojumu Rīgas latviešu sarunvalodā, piem.:

- (1) Grette, Ownyn gasspaysze (1533); Gerde Springissche loesdregers gaspasche (1534); Tonnis Stake ar souwe gaspasche (1549); Peter pauris ar souwe gaspasche ar warde Margreta (1561); Toms sautinge gaspascha gir masa tappuse (1572) (Arbusow 1922, 31; Arbuzovs 1920, 46–47).

Nozīmi precīzē ne tikai konteksts, bet arī tas, ka paralēli tiek lietots arī vārds *sieva*, sal. tajos pašos avotos, piem.:

- (2) Barbare, Bartolmeesz Jureszucke szewe (1533); Katharina, Hermen Pawassarre szewe (1534); Mattis Kapost, Anne sewe (1549); Janis Lutke ar souwe sewe ar wärde Anna (1558) (sk. turpat).

Šo pašu amatu grāmatu vāciskajos ierakstos arī lietotas divas leksēmas – 15. gs. tikai lv. *wyf, wyff* ‘sieva’, bet 16. gs. paralēli arī lv. *vrouwe, husfruwe*,

frouwe ‘kundze, sieva’ (Arbusow 1921, 97–100; Arbuzovs 1920, 45). Otrais vārds sākotnēji attiecināts tikai uz dižciltīgām personām, taču jau vidusvācu valodas periodā tas lietots arī vidusslānī, pilsoniskajā kārtā (Nübling 2011, 346–347). Tādējādi iespējams, ka arī latv. *gaspaža* lietojums Rīgas amatnieku vidē var liecināt par vēlmi parādīt savu relatīvi augstāko sociālo stāvokli.

Nozīmē ‘sieva’ vārds *gaspaža* atrodams arī pirmajās iespiestajās grāmatās latviešu valodā 16. gs. beigās, piemēram, evaņģēlija stāstā par Jēzus dzimšanu (Lk 2:4–5):

- (3) Tad nogay arridtczan Jofeph no Galilea [...] ar Maria bouwe baloulata Gafpaffche / kattr tur aprgrutenata by. (EvEp1587, 14, 9)

Arī Poncija Pilāta sieva (Mt 27:19) ir šādi apzīmēta:

- (4) Vnde kad thas vs tho Szodibe Kreeßele Bedeye Buutye winge Gafpaffche py to / vnd licke tham Batcyth. (EvEp1587, 89, 17)

Šīs pirmās perikopes ir tulkotas no Mārtiņa Lutera Bībeles lejasvācu versijas, un abās attiecīgajās teksta vietās lietots lv. *frouwe* (Biblie 1533) resp. *Fruwe* (Biblia 1599), kas saskan ar atbilstmēm Rīgas amatu grāmatās. Jāpiezīmē, ka Lutera Bībeles tulkojuma oriģinālajā augšvācu versijā lietots tikai vāc. *Weib* ‘sieva’ (Biblia 1545), leksēma, kurai nekad nav bijis cieņas izteikšanas nozīmes papildkomponenta.

Taču jau 16. gs. grāmatās atrodama leksēma *gaspaža* arī ar nozīmi ‘saimniece, kundze’:

- (5) MYleis Bafnicekunx / es effeme [...] manne Thewe vnde Mathe / manne Kunge vnde Gafpaffche ieb Baymnezenne neekloufys. (Ench1586, B3A, 17)

- (6) Es efme arridtczan ar wārdims vnde darbims nhe kounyx būwis / vnde ar manne tuwake ieb bedre kalpe dufmoys / prettibe manne Gafpaffche kurneys vnde ladeys etc. (Ench1586, F2B, 23)

Piemēram (5) oriģināls nav zināms, taču (6) tulkots Lutera Mazā katehisma fragments ar frāzi *widder meine frauen* (Enchiridion 1537 Eij r).

Savukārt 1615. gada dziesmu grāmatā pirmo reizi var identificēt arī trešo leksēmas *gaspaža* nozīmi – ‘cienījama, parasti augstākas kārtas, sievietē’:

(7) Thur ifgaye tris fweetas Gařpařchas [...] (Ps1615, 105, 26)

Dziesmas vācu oriģinālā atkal redzama leksēma *Frau: drey heilig Frawē* (Vanags 2000, 282).

Georga Manceļa (*Georg Mancelius*, 1593–1654) darbos *gaspaža* lielākoties lietota nozīmē ‘kundze, saimniece’, piem.:

(8) Skaudigha Seewa / kad ta laulata tohp / vnd Kallpone / kad ta řawas
ghařpařchas weetu mannto. (Manc1637_Sal, 99, 10)

(9) Bährni nhe ghribb řawus Wätzakus klauffiet / Saimneekus unnd Saimnezeenes / Ļaudis nhe ghribb řawus Kunghus und
Ghařpařchas kauneteeß. (Manc1654_LP2, 410{390}, 14)

Nozīme ‘sieva, dzīvesbiedre’, liekas, fiksēta tikai jau minētajā Lūkas evaņģēlija fragmentā:

(10) Tad noghaja arridřan Jofeps no Galileas [...] ar Maria řawu apřolytu
Ghařpařchu / kattru ghruta by. (Manc1631_LVM, 31, 25)

Taču Poncija Pilāta sievu Mancelis tā vairs nesauc:

(11) Vnd vs to Sohđakrähřlu řehřchoht / řuhtiya winja Seewa py to / vnd licka
tam řatziet: (Manc1631_LVM, 102, 26)

Savukārt Manceļa vārdnīcā „Lettus“ (1638) skaidri minētas abas nozīmes:

(12) Fraw / Ghařpařcha. (Manc1638_L, 64A, 15) un

(13) Gemahl / Ghařpařcha. (Manc1638_L, 73B, 20)

Georga Elgera (*Georg Elger*, 1585–1672) evaņģēliju perikopju tulkojumos (ap 1640) divos minētajos fragmentos, tulkojot lat. *uxor* ‘sieva’, lietots gan *gaspaža*, gan *sieva*, taču, pretēji Mancelim, attiecinot vārdu *gaspaža* tikai uz Poncija Pilāta sievu:

(14) Tad aridzan nogaia Jofeps no Galilæa [...] ar Maria řauwa laulata řêwa, kattru
gruta by. (Elg1640_EE, 9, 16)

- (15) Vnd kad winfz vz to fôdukræsla fædæia, futia winia ga f p ô ž a pe winiu, vnd likka tam faccit [..] (Elg1640_EE, 70, 14)

Savukārt Elgera sagatavotajā dziesmu grāmatā (1621) *gaspaža* nozīmē arī ‘valdniece, kundze’:

- (16) Salve Regina.
Svmmenat es tu Kōninie Ga f p o ž Maria [..] (Elg1621_GCG, 159, 2)
- (17) O gloriofa Domina.
O Ga f p o ž warrān godenat' [..] (Elg1621_GCG, 154, 23)

Šai avotā tajā pašā dziesmā, kas iekļauta jau 1615. g. luterāņu dziesmu grāmatā, sal. (7), leksēma lietota arī ar nozīmi ‘cienījama sieviete’:

- (18) Tur gaie tryš fwäte ga f p o ž e [..] (Elg1621_GCG, 90, 13)

Elgera latīņu-poļu-latviešu vārdnīcā (1683) ar vārdu *gaspaža* tulkots poļu *pani*, bet latīņu atbilstes akcentē nozīmes ‘kundze, valdniece’, taču arī ‘sieva’:

- (19) Pani. Domina, hera, herois (idis), materfamilias. Ga f p ô ß / faimnece.
- (20) Pani młoda. Nova nupta. Jauna laulata ga f p o ß. (Elg1683_DPLL, 357)

17. gs. beigu un 18. gs. sākuma rokrakstā esošajās latviešu-vācu vārdnīcās atrodamas lielākoties divas vācu atbilstes – *Frau* ‘kundze’, *Gemahl(in)* ‘sieva’:

- (21) *Gaspascha eine Frau*, it: *Gemahl* – Johana Langija 1685. gada vārdnīcas manuskriptā (Fennell 1991, 109)
- (22) *Gaspascha die Frau, Gemahlin* – anonīmajā „Manuale Lettico-Germanicum“ (Fennell 2002 1, 139)
- (23) *Gaspascha. frau, gemahl* – Liborija Depkina vārdnīcas manuskriptā (Fennell 2005, 222)

Vienīgi Kristofa Fīrekerā (*Christoph Fürecker*, 1612–1685?) vārdnīcas manuskriptos pārsteidzošā kārtā vārds *gaspaža* lietots tikai pārnestā un ironiskā nozīmē:

(24) Bährna=mahte Eine Sechwöcherin. Seſchas neddeļas gaſpaſa.
(Fuer1650_70_1ms, 35, 6)

(25) Tahs diwi wiſtas ta gaiļa ihſtas gaſpaſch as, tahs zittas tahdas pamallas. die
zwo hennen find des Hahns rechte weiber, die andere find folche beiläufferin.
(Fuer1650_70_1ms, 161, 1)

Šajā manuskriptā leksēma *gaspaža* pirmoreiz fiksēta arī uzrunas funkcijā:

(26) Gaſpaſch iņ mihla darreet ar mannim ko tihkami. Liebe frau, thut mit mir
wie es Euch gefällt. (Fuer1650_70_1ms, 279, 18)

Fīrekeras vārdnīcas materiāli tādējādi plašāk fiksē vārda lietojumu ne tikai rakstu valodā, bet arī no runas. Par runātas valodas paradumu lietot vārdu *gaspaža* nozīmē 'sieva' liecina arī Heinriha Fūrmaņa (*Heinrich Fuhrmann*, 1668–1709) 1690. gada veltījumdzejolis:

(27) Deews dohd jums/ ô Mahzитайs/ Preeku und Laimu/
Ta gribbam mehß ſchodeen und allafchin luhkt
Par Jums/ juhſtu Ghafafch' ar Radeem/ ar Saimu/
Ka projam neds Zeppez neds Siwis warr truhkt. (Fuhr1690_LL, 2, 43)

Bībeles teksta tradīcija iet citu ceļu nekā iepriekšējie perikopju tulkojumi. Ernsta Glika (*Ernst Glück*, 1654–1705) tulkotajā Jaunajā Derībā (1685) vārds *gaspaža* atrodams tikai divreiz, abas Jāņa otrās vēstules pirmajā nodaļā, tulkojot divus vienīgos grieķu teksta leksēmas $\kappa\upsilon\upsilon\delta\iota\alpha$ 'kundze' lietojumus:

(28) TAs Wezzajs tai isredſetai Gaſpaſch ai un wiņņa Behrneem/ ko es teefcham
mihleju/ un ne ween es/ bet arridfan wiffi/ kas to Pateefibu irr atfinnuſchi.
(JT1685, 2J, 1:1)

(29) Un nu luhdfu es tew/ Gaſpaſcha/ ne itt kà weenu jaunu Baufli us tew
rakftidams/ bet kas mums no Eefahkuma bija/ ka mehſ weens ohtru
mihlejamees. (JT1685, 2J, 1:5)

Vecās Derības tulkojumā (1689–1694) leksēma *gaspaža* sastopama biežāk (vismaz 26 vārdlietojumi), turklāt divās nozīmēs: 1) 'kundze, saimniece', 2) 'sieva', piem.:

(30) Un wiņfch gahje pee Ahgares/ un ta tappa gruhta: Kad nu ta redfeja/ ka ta gruhta bija/ tad tappe wiņņas Gafpafcha nizzinata wiņņas Azzîs. (VD1689_94, 1Moz, 16:4)

(31) Un tas Ķehniņfch mihleja to Efteri pahr wiŕŕahm Gafpafchahm / un wiņņa dabbuja wairak Schehlaftibas un Apfchehlofchanas wiņņa Preekfchâ/ ne kà wiŕŕas Jumprawas/ un wiņfch likke to Ķehniņa Krohni us wiņņas Galwu/ un darrija to par Ķehniņinni Wafti Weetâ. (VD1689_94, Est, 2:17)

18. gs. rakstos, kas nav tieši saistīti ar Bībeles tekstu, leksēma *gaspaža* visbiežāk lietota nozīmē ‘sieva’, piem.:

(32) Weenam wezzam Kungam Angļu femmê, Hawood wahrdâ, bij no ŕawas pirmas gafpafchas diwi meitas [...] (Ros1773, 191)

(33) Schinnî preekâ wehl buhdams atjahj diwi Ģehģeri, un luhdf to gaufchi us pilsfatu pee weena augŕta Runnaskunga un Ģenerali nahkt, wiņņa gafpafchu, kas zeefchi no wella tohpoh mohzita, glahbt, ar to apŕolifchanu wiņņam par to makfaht, zik ween praŕfihs. (StendAJ1790_LSMP, 78, 6)

Taču plaši lietota arī nozīme ‘augstākas kārtas sievietē’:

(34) Weena baggata gafpafcha zittu gafpafchu, kas no labbeem tikkumeem bet ne tik baggata biia, praŕfa: kahdas mantas tad juhŕu Kungam no jums irr tikkufchas? (Ros1773, 106)

(35) Weens Rihges Kungs tohs diwi ŕudraba lukturus, zits to biķķeŗa deķķi, diwi zeenigas preilenes, to altaŗa deķķi, weena Rihges mamfelle to baltu wirsdeķķi, weena atraitne gafpafcha to ŕudraba kriŕtiŕchanas bļohdu dewufchi. (Lod1775_SEAPP, 14, 25)

Savukārt 18. gs. leksikogrāfiskajos avotos – Kaspara Elversa (*Caspar Elvers*, 1680–1750; 1748), Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*, 1714–1796; 1761, 1789) un Jakoba Langes (*Jacob Lange*, 1711–1777; 1772–1777) vārdnīcās – līdzīgi kā tekstos – akcentētas ir nozīmes ‘sieva’ un ‘kundze’:

(36) Frau, Gaspaŕcha, Neben=Frau, leeka Gaspaŕcha (Elvers 1748, 152)

(37) Gemahl, Kungs, Gaspaŕcha (Elvers 1748, 163)

- (38) *gałpałcha* Frau, Gemahlin (Stender 1761, 43)
- (39) Ehefrau, laulata *gałpałcha*. (Lange 1777 1, 192)
- (40) Frau die, ta *gałpałcha*. (Lange 1777 1, 246)
- (41) *Gałpałcha* ta, die Frau. (Lange 1777 2, 116)
- (42) *gałpałcha*, Frau, Gemahlin. Zeeniga *gałpałcha*, gnädige Frau (Stender 1789 1, 69)
- (43) Ehe=frau, laulata *gałpałcha*. (Stender 1789 2, 189)
- (44) Frau, *gałpałcha*. (Stender 1789 2, 250)
- (45) Gemahlin, *gałpałcha*. (Stender 1789 2, 275)

18. gs. beigās atrodams arī pirmais *gaspažas* lietojums kopā ar personvārdu:

- (46) Wriederik, zeenigas Bockum *gałpałchas* ūllainis (LGG, 01.04.1797)

No šī gadsimta vidus saglabājusies arī pirmā metalingvistiskā informācija par vārda lietojumu, sabiedrības vidusslāņa vēlme attiecināt to uz sevi. Par to raksta Johans Jakobs Harders (*Johann Jacob Harder*, 1734–1775) apcerējumā „Untersuchung des Gottesdienstes, der Wissenschaften, Handwerke, Regierarten und Sitten der alten Letten, aus ihrer Sprache“ (1764):

- (47) Eine Bürgerfrau, die etwa einen Hacken Landes beitzet, *Gałpałcha* mahte; und ein jeder kahle Handwerksmann und deutſcher Krüger ſich *Kungs*, ſeine Frau *Gałpałcha* und ſeine Kinder *Kundſiņas* und *Jumprawas* und nennen läſſet, obgleich ſie nicht ein paar ganze Beinkleider auf dem Leibe haben, und baarfuß herumlaufen, wie die Enten. (RA, 27.12.1764)

19. gs. leksēmas *gaspaža* lietojums aktualizējas līdz ar pirmo laikrakstu latviešu valodā – „Latviešu Avīzēm“ –, kas sāk iznākt ar 1822. gadu. Tajā daudz rakstīts par aktuāliem notikumiem gan latviešu zemēs, gan Krievijas valstī, gan citviet pasaulē. Visbiežāk sastopamā vārda *gaspaža* nozīme 19. gs. 20.–60. gados ir ‘sieva’, lielākoties runājot par augstākas kārtas personām, piem.:

(48) Ta wahrds irr Ludwig un wiņfch ſawam gaļpaļch as tehvam, wezzam Leepajas ſemneeku mahzitajam, Konfitorialrahtam (tas irr: Baņnizas teefas=padohmneekam) Fehre, par ammata paligu iswehlehts un peedohts tappe. (LA, 06.12.1823)

(49) Preekch 400 gaddeem Kurfemmê dñihwoja muifchneeks, kam gaļpaļcha nomirre un kas wiņņam atftahje weenu paļchu dehliņu. (LA, 19.09.1840)

(50) Garran kunga gaļpaļch ai bij pee teefas jaet un jaatbild. (PA, 16.10.1862)

Bieži lietota arī vārdkopa *augsta gaspaža*, īpaši rakstos par Krievijas ķeizarnama vai citām dižciltīgām sieviešu dzimuma personām attiecībā pret viru, piem.:

(51) Muhfu augfts Ķeifars un Kungs, ta Ķeiferene, wiņņa augfta Gaļpaļcha, ta Ķeiserene Mahte un ta Leelprinzeļle Mahria Pawlowna tannî 18â Wewrar, eekfch tahs Baņnizas pee Ķeifariskigas ſeemas=pils, pee Deewa=galda bijuļchi un to ſwehtu Meelaftu, kâ wiļfeem kriſtiteem peeklahjajs, baudijuļchi. (LA, 16.03.1822)

(52) Juli mehnefcha pirmâ deenâ irr Muhfu miļļa Schwehģereene, ta Leelfirftene Alekfandra Joſefowna, muhfu ļohti miļļa brahļa, ta Leelfirfta augfta Gaļpaļcha, weenu prinzi laimigi dfemdejufe. (MV, 16.07.1862)

Arvien biežāk 19. gs. periodikā vārds *gaspaža* apzīmē jebkuru augstākas kārtas sievieti, īpaši nenorādot viņas ģimenes stāvokli, piem.:

(53) Beidfoht tas beedribas fiktehirs wehl nolaffija tohs wahrds to 14 kungu un weenas gaļpaļch as, kas pa Kur= un Widſemmi, kâ arridſan pa Wahzſemmi par beedribas lohzeķleem ſcho gadd irr tappuļchi uſņemti. (LA, 10.07.1824)

(54) Us ſcheem pateizibas ſwehtkeem, ko ļohti retti redf, bija ſanahkuļchi 8 mahzitaji, 2 no Bauskas aprinķa un 1 no Rihges, daudf kungu, gaļpaļchu un preilenu – zitti no tahlenes. (LA, 01.08.1840)

Ja runa ir par vienu sievieti, tad lietvārds *gaspaža* bieži papildināts ar apzīmētāju *kāda* vai *viena*, piem.:

(55) Daudf ſkattitaju bij ſapulzejuļchees, un weena ſmukka gaļpaļcha no Rihges, kâ ſemneeku meita, us Wentineezes wiņfu apģehrbuſees, weenu dfeefmu Latwiſki tik jauki ſazzija, ka diwireiſes bij jafakka. (LA, 20.09.1823)

- (56) No Rihgas. Preekfch maf deenahm kahda galfpafcha bohde nopirka gabbalu wadmalas un kad tai laikam wehl kur zittur bij ja eet, tad ta boh dneekam fazzija, ka deeneftmeitu atfuhtifchoht wadmalai pakkaļ. (MV, 15.10.1862)

19. gs. 60. gadu otrajā pusē līdz ar latviešu sabiedrības pakāpenisku emancipāciju arī attiecībā uz vidusšķiras latviešu sievietēm sāk lietot apzīmējumu *gaspaža*, piem.:

- (57) Arri Latweefchu galfpafchas un jumprawas tē Rihgā beedrojahs kohpā, gribbedamas katra fawu dahwanu no faweem rohkas darbeem woi dahrfa=augļeem un t. pr. kohpā faneft un tahs woi zaur islohfechanu, jeb zaur uhtropi pahrwehrtiht tahdā kahrtā, kà tahs teem truhkumu zeefdameem warr derreht. (MV, 04.03.1868)

- (58) Arri fchi feeweefchu komiteja preezajahs, ka ir ar wiņņu darbu labbi us preekfchu eet, jo Latweefchu Galfpafches un Jumprawas ar preeku dahwanas fanefs. (MV, 11.03.1868)

Periodikā retāk ir lietota leksēma *gaspaža* ar nozīmi ‘saimniece, īpašniece’, ko nosaka laikrakstu satura specifika, piem.:

- (59) Kur galfpafcha jeb faimneeze tas wezzakais behrns irr, tur pirmu telļu waijaga isdoht, zittadi lohpi nihkft. (LA, 21.08.1824)

- (60) „Muhfu galfpafcha irr tihri eņģelis,“ tà ta Neeģereene Krihtihne, weenpadeimits gaddus wezza meitene us fawu brahli Jehkabu pa=kluffu fazzija. (LA, 16.07.1842)

- (61) „Ja galfpafcha redfehs, ka zits to fpanni nefš, tad manni kuls.“ Tas wihrs to fpanni behrnam atdewa. (MV, 20.01.1869)

Ar nozīmēm ‘augstākas kārtas sieviete’ un ‘saimniece, īpašniece’ cieši saistīts arī leksēmas *gaspaža* lietojums uzrunas funkcijā, piem.:

- (62) Sakki tà: mihļajs faimneeks jeb mihļa faimneeze, mihļajs kungs jeb mihļa galfpafcha, pateizu par juhfu labbu firdi, bet ta buhs affinaina nauda, jeb tee buhs affinaini fwahrki, ko juhs man dohdāt. (TLD, 01.10.1842)

- (63) Bet es atbildeju: Pateizu jums ļohti par juhfu labbu firdi, – mihļa galfpafcha! (LA, 02.05.1857)

- (64) „Gafpafcha,“ – tā zeelawite trihzedama fazzija – „te weens kungs, kas pee mums kohrteli gribb ņemt.“ (MV, 20.01.1869)

Visjaunākā leksēmas *gaspaža* funkcija ir pagodinošs pielikums, kas tiek lietots kopā ar personas vārdu un uzvārdu vai tikai uzvārdu. Vispirms šāds lietojums raksturīgs tiesu sludinājumos, piem.:

- (65) Ta Ūeiferifka zettorta Draudfes=Teefa Rihgas Kreifê usfauz tohs Raddineekus tahs Ummurgas Baŋnizas=Draudfê un Podfemmuiŋchâ nomirruŋchas Gafpafchas Laura Chevalier: lai winņi no tahs appakfchâ rakfittas Deenas eekfch to Laiku weena Gadda un ŋefchu Neddeļu pee ŋchahs Teeŋas peeteizahs un tahs Nomirruŋchas Mantu ŋaņemm; jo zittadi pehz Likkumeem ta Manta Podfemmuiŋchas Pagafta=Lahdei peekriht. (VLA, 24.03.1827)
- (66) Wezzâ Addaleenesmuiŋchâ (Walkas Kreifê, Tirfes=Wellanes Baŋnizas=Walftê,) ta gafpafcha Elifabeth Gern Webruar=mehneŋf ŋchinnî gaddâ nomirruŋfi, un kahdu mafu mantu atftahjusi irr.. (VLA, 16.09.1832)
- (67) [...] pehz pagahjuŋcha, nofazzita laika, teefa ne weenu wairs nepeeņems, bet peeminnetus grunts=gabbalus ar tahm tur peederrigahm ehkahm, tai gafpafchai Amalie Caroline Stokkebye par dfimteem norakftihs. (VLA, 26.09.1861)

Cita satura tekstos *gaspaža* kā pielikums periodikā parādās kopš 19. gs. 60. gadiem. Tas reizēm var būt lietots līdzīgi kā iepriekšējos sludinājumos pirms personvārda, piem.:

- (68) Par gafpafchas Dibifi peepeŋchu nahwi gan daŋch brihnejahs, bet neweens to neņehmahs ŋkaidraki ismekleht. (PA, 27.06.1864)
- (69) Weena mahja ar leelu grunti par lehtu tirgu teek pahrhohta Ritter=eelâ № 65, pee gafpafchas Henriette Tfcherkaffow. (MV, 28.08.1867)

Tomēr biežāk leksēma *gaspaža* seko uzvārdam. Raksturīgi, ka uzvārds tad lielākoties lietots nelokāmā bezgalotnes formā, piem.:

- (70) Kas lai finna, kam grahmata jeb pakkiņŋch nodohdams, ka ftahwehs ufrakftihts: Pihrup kungam jeb Ahn gafpafchai. (MV, 19.06.1861)
- (71) Millers dfihwoja kahdas Blit gafpafchas nammâ, kas netahl no tahs ftanzijas, kur Briggfū dfelfcha zeļļa karreetê nokahwe. (PA, 17.12.1864)

(72) Kā dīrdeju, tad Rathminder gāfpafcha i Jahņa ūkohlā, Saūslaukā, ta laime
tikkuūe, 25 gaddu ammata=ūwehtkus ūwinneht, kas 14tā Septemberē ū. g.
tikūchoht noturreti. (MV, 11.09.1867)

Kā pielikums vārdam un uzvārdam *gaspaža* retumis lietots arī vēl 19. gs.
70. gados, tomēr tad ir jau plašāk lietoti sinonīmiski un modernāki apzīmē-
jumi *madama* un *kundze*.

Kārļa Ulmaņa (*Karl Christian Ulmann*, 1793–1871) latviešu–vācu vārdnī-
cā (1872) leksēmai sniegts šāds tulkojums:

(73) Gāfpafcha, -as, (госпожа, Lth. gāfpadinne), die Frau, die Herrin, (das
franzöūische madame), Titel, der Bürgerfrauen gegeben wird; die Dame in
der Karte. (Ulmann 1872, 72)

Tātad – ‘sieva, kundze, saimniece, tituls, t.i. – pagodinošs apzīmējums,
pilsonisko aprindu sievietēm; *dāma* kārtīs’. Ne sevišķi skaidrs ir vienīgi norā-
dījums iekavās uz atbilstmi franču *madame*.

19. gs. 70. gados leksēma *gaspaža* joprojām plaši (starp 20 un 60 lieto-
jumu gada laikā) tiek lietota divos latviešu laikrakstos – „Latviešu Avīzes“
un „Mājas Viesis“. Tā parādās nozīmēs ‘sieva; saimniece, kundze; cienijama,
augstākas kārtas sieviete; uzrunā, arī kopā ar uzvārdu’. Vienlaikus šai gadu
desmitā sastopamas arī pirmās kritiskās piezīmes par vārdu. Tā Matīss Kau-
dzīte (1848–1926) kādā grāmatu apskatā 1876. gadā, netieši norādīdams uz
vārda arhaisko raksturu, izsakās:

(74) Pawīfam nefader ar Hartmaņa k. walodu, kuūā atrodahs ūtwerūme, wehūtule,
wehūture, mahkūla, gleūnotaji u. t., ūchahdi wahrdi, kā: ūlaktiņūch, ūlaktah,
kuptūchoūchana, ūturme, ūchanze, ūkunūte, buhweht, deeneht, gāfpafcha u.
t. t. (BZ, 27.02.1876)

Leksēmas *gaspaža* lietojums strauji sarūk par labu neoloģismam *kundze*
19. gs. 80. gadu sākumā, kad ar 1883. gadu atrodamo piemēru skaits gadā
samazinās stabili zem 10. 19. gs. 90. gados lietojuma konteksts parasti jau ir
vēsturisks vai ironisks, vārds nereti tiek lietots pēdiņās:

(75) Skolmeiftara ūmalkā „gāfpafcha“ tatūchu newareja meitenes ūkolā ūaukt pa
praftam femneeku wahrdam. (B, 16.02.1883)

(76) Tirgonim pahreet pahr kauleem mafi drebuļi un, lai gan wehl ļauna neparedēdams, tuliņ laifčas pee Schihda „gafpafcha s“. (BV, 16.03.1891)

(77) Tihri neeka fehnam, ap 17 gadu wezam, ir jau „gafpafcha“ pee ūahneem. (BV, 09.02.1895)

Uz leksēmas anahronismu skaidri norādīts arī kādā literatūras apskatā 1897. gadā:

(78) Waloda tahda, kahdu rakftos leetoja preekfch 30 gadeem; beefchi leetoti artikuli, weenkahrŕfcha negazija un neihfti latwiŕki wahrđi, kà: gafpafcha, jumprawa, truhwe, kaupmans, zeitunga u. z. (B, 09.07.1897)

Savukārt 20. gs. sākumā leksēma *gaspāža* periodikā lietota vairs tikai literāros darbos kolorīta radīšanai vai ar ironisku konotāciju. Tas neizslēdz, ka noteiktos runātāju slāņos leksēma vēl tika aktīvi lietota, taču rakstu valodā tā jau neapšaubāmi uzskatāma par arhaismu.

3. *Madāma*

Augstākas kārtas pagodinošs sievietes apzīmējums *madāma*, sākotnēji *madama* jeb *madame*, latviešu valodā aizgūts no vācu valodas, kur tas 16.–17. gs. pārņemts no franču *madame* (Duden, 207). Rīgas un Jelgavas vācu presē vismaz kopš 18. gs. pēdējā ceturkšņa leksēma *Madame* parasti lietota kopā ar personas vārdu un (vai) uzvārdu, bieži tā dēvētas aktrises vai dziedātājas, piem.:

(79) Wann auch die Madame Schomberg gefonnen ift mir ihrer Tochter nach Curland zu reifen; (RA, 09.07.1772)

(80) In der Schloßstraffe bey Madame Keilhau find einige Zimmer mit einer Domeftiquen=Stube, zur Miethe zu haben. (RA, 02.01.1777)

(81) Eine Teutfche Bravour=Arie, gefungen von Madame Myller. (MZ, 11.02.1791)

Apzīmējumam *Madame* vietējā vācu valodā ir pagodinoša konotācija līdz 19. gs. otrajai pusei, kad to aizstāj ar *Frau*, *gnādige Frau*, franču aizguvumam iegūstot nievājošu nozīmi:

(82) Madame, feit etwa 10 Jahren für alle Frauen befferen Standes ein Ausdruck, in dem eine Herabŕetzung liegt, der gemieden und durch Frau oder gnādige

Frau erfetzt wird. In der Sprache der Dienftboten gilt *Madame*, ausgefpr.
Madamm, noch zuweilen für die Frau des Haufes. (*Gutzeit* 1889 2, 200)

Vienlaikus leksēma *Madame* joprojām bieži ir sastopama Baltijas vācu presē arī pašās 19. gs. beigās, taču kopā ar personas vārdu to lieto informatīvos vai daiļliteratūras tekstos, kas stāsta gandrīz bez izņēmuma par notikumiem Francijā vai citur franču valodas vidē. Retumis vārds lietots arī ar jau minēto sarunvalodas nozīmi ‘saimniece, kundze’.

Latviešu periodikā leksēma formā *madame* vispirms parādās atsevišķos tiesas sludinājumos kā pielikums godājamās personas uzvārdam jau 19. gs. 30. gados:

(83) Pehz to tad wiffi, kam patihkaks, kahdu no fcheem ammateem jeb no fchahm weetahm usņemt, tohp usaizinati, pee laika pee *Madame* Schwalbe, kam ta Muifcha kihlam peederr, jeb pee wiņņas weetneeka, ta Kunga H. Ungur, Lohdes=muifchâ peeteiktees, kur tee warr tuwaki norunnatees un to waijadfīgu fiņņu dabbuht. (VLA, 25.01.1836)

(84) Tapehz us luhgfchanu tahs *Madame* Köppen, kas Zirkften=muifchâ dfihwo, wiffi gohdigi ļaudis tohp luhgti, kas no fchahs fahdfības ko dfirdejufchi, Draudfes=Teefai par to fiņņu doht, lai fcho beskaunīgu faglu warretu useet, pee Teefas likt un pahrmahziht. (VLA, 27.05.1836)

Daži šādi lietojumi jau citā kontekstā atrodami arī nākamajos gadu desmitos, piem.:

(85) Woi man gan buhtu brihw, to Galfpard *madames* fīmukku meitiņu luhgt, lihdī nahkt us fchenķi; (LA, 13.12.1845)

(86) Js Pehterburgas. Tai 24tâ Oktober deenâ no rihta agri tur notikke breefīmīga nelaime zaur ugguns=grehku. Admiralitetes trefchâ daļļâ, m a d a m a s Suflow muhra=namma weena pulfe fahze degt. (MV, 11.11.1857)

40. un 50. gados leksēma *madama*, *madame* atsevišķas reizes parādās arī nozīmē ‘kundze’ bez tiešas saistības ar personas vārdu, turklāt tam var būt arī ironiska konotācija, piem.:

(87) Un, buhs man buht tewim par padohma deweju, tad ne klaufees wifs, ko majorene tew fākka; es arri un wehl labbak finnu, kas peeklahjahs, ne kâ ta leela m a d a m a. (LA, 05.04.1845)

- (88) Tehwam naw wallas ar behrneem darbotees; wiņņam jagahda par ufturru; bet ma d a ma irr par fmalku preekfch tam. (MV, 16.03.1859)

Tomēr tikai 60. gadu periodikā leksēmas lietojums kļūst regulārāks, kopš 1861. gada atrodams ik gadus (vidēji starp 3 un 10 gadījumiem). Tā biežums pieaug ar 1868. gadu, kad jau katru gadu ir vidēji starp 10 un 20 fiksejumiem. Bieži leksēma lietota kā pielikums pirms uzvārda, piem.:

- (89) Peterburgas Ahr=Rihgâ, leelajā eelâ, kanditera Tohmfona mahjâ № 15, dñihwo ma d a ma Seidler, kas kohpfchanâ un usturrefchanâ labpraht gribb peņņemt behrnus no femmehm, kas Rihgas fskohlâs eet. (MV, 12.02.1862)
- (90) No Amerikas. Tee no kaŗra=teefas us nahwes=fohdu noteefati Paine, Harrold, Azzeroht un ma d a ma Surrat 7tâ Juli (25. Juni) tikkufchi pakahrtri. (MV, 19.07.1865)

Īpaši atzīmējami vairāki „Latviskas sieviešu palīdzības komitejas“ vārdā publicēti sludinājumi 1868. gadā, kuros redzams, ka vārds *madama* lietots arī attiecībā uz turīgākām latviešu sievietēm:

- (91) Schahdas dahwanas warr nodoht: komitejas preekfchneezei Kath. Leitan, Dehn mahjâ, Kämmerei=eelâ № 3, pee fchahļu wahrteem, pee ma d a ma s Schönberg, Böttcher=eelâ № 3, pee ma d. Silberfeil, kalei=eelâ, № 11; Ahrrihgâ pee ma d a m Martiņfohn, kalķu=eelâ, № 13, pee ma d a m Pakalneek, Elifabet=eelâ № 19, pee ma d Dietrich, pumpju taiftajata gaľpaľchas Maľkawas Ahrrihgâ, pee Emilie Lack, Suworoweelâ № 36, pee enkurneeka Richard Ohfoliņ gaľpaľchas, Saķķu=fallâ, pee fweineek=faimneezes ma d. Nariņ, Ķihpu=fallâ, un pee fskohlmeiftereenes Rathminder, Saľslaukâ. (MV, 25.03.1868)

Leksēmas *madama* lietojums bez personvārda var apzīmēt arī augstākas kārtas, turīgāka vai godājama vīrieša ‘sievu, dzīvesbiedri’, piem.:

- (92) Gaŗram eijoht fabriķa kunga ma d a ma s kleite eeķerrahs fiksfnâ un ta ar warru teek lihdf norauta femmê! (MV, 05.03.1862)
- (93) Nu tikka wehl daudfkahtigas laimes= un weľfelibas wehľefchanas zits zaur zittu pahrmihdamees isľauktas un ľewifchķi no usaizinata kohra puľľes firfnigas pateizibas Bankin kungam, wiņņa ma d a ma i, wiņņa kohram un zeen. mahzitajam Kaehlbrandt kungam lihdf ar wiņņa zeenig‘mahti par wiņņu fwehtku=fwinneľchanas mihligu isgahdaľchanu isľazzitas [...] (MV, 03.08.1870)

Bez personas vārda leksēma *madama* tiek lietota arī nozīmē ‘saimniece, kundze’, piem.:

(94) Un Berlines pilfātâ aukle ņawu madami jeb zeenmahti nofchņaugufi, eebahfufi maiņâ, ar ķerru noņtuhmufi lihdf uppmallai un eemettufi uhdeni. (LA, 08.03.1862)

(95) Zeenm. ņabihjuņees: „Bet ļaujât mannim arridņan jums weenu jautafchanu likt preekfchâ: Woi mahkat klaweereht?“ – Meita: „Ne, madame, to ne mahku.“ (LA, 30.05.1863)

Leksēma var apzīmēt arī augstākas kārtas vai turīgu sievieti vispār, turklāt robeža starp abām pēdējām nozīmes niansēm bieži nav īsti nosakāma, piem.:

(96) Jaunekļi, kas Rihgâ ņkohlâ eet, warr pee kahdas wezzigas madamas gohdigu un lehtu koņtesweetu dabuht. Jaappralfahs Moskawas Ahr=Rihgâ, Jaunâ eelâ № 9. (MV, 21.10.1863)

(97) Wioming pilņehtâ ņeewifchķis pirmoreif par meera teefneffi zelts. Effoht wezziga madama, labbi pabrohņcha no iņņkatta, ņwerroht kahdi 9 pohdi; (LA, 18.03.1870)

Vairākos tekstos atrodami arī norādījumi, kas un kad lieto apzīmējumu *madama*. Latviešu vidū vārds izplatās pilsētnieku vidē, vēloties uzsvērt savu augstāku stāvokli:

(98) Wiņņeem pilņehtâ irr lepni raddi, „Liģģera kungs“ ar sawu „Madamu“ un „jaunkungu“ un „freileni“. (LA, 18.12.1868)

Vārda izvēle var būt saistīta arī ar sievietes vecumu:

(99) Tadehļ ka biju jau daņchas wezzuma fiĆmes pee wiņņas nomanijis, es tahs wairs nemaf par freileni, ne arri par mamņeli neņauzu, bet madamas wahrdâ gohdaju. (MV, 23.06.1869)

Tātad leksēma lietota arī uzrunas funkcijā. Tas ir fiksēts arī periodikā, sākot ar 19. gs. 60. gadiem, sk. piemēru (95), kā arī vēl, piem.:

(100) „Nè, madama,“ atteiza fullainis, „ņchee kungi isņkattahs ļohti gohdigi un zeenijami, teem warr ustizzeht, ka tee ņawu parradu aismakņahs; [...] (MV, 07.12.1864)

- (101) „Zeenijama madama, es Juhs befgalligi mihleju, tadehļ gribbu Juhs prezzeht. Effteet fchehligi un ne dohdeet man kurwiti!“ (MV, 19.11.1869)

Visās minētajās nozīmēs leksēma *madama* lietota arī turpmākajos gadu desmitos līdz pat 19. gs. beigām un arī vēl 20. gs. sākumā līdz Pirmajam pasaules karam. Bieži tā sastopama daiļliteratūras darbos, arī tulkojumos. Galvenā izmaiņa, kas notiek, vārds pakāpeniski zaudē formālu raksturu, vairs neparādās oficiālākā informācijā. No otras puses, tas arvien biežāk lietots ar ironisku, nievājošu konotāciju, nereti rakstīts pēdiņās, piem.:

- (102) Zelmene bij tahda goda ņeewiņa, kas wifu klaufija, to ņazija augftaki ftahwoņcha perņona, kņ peemehram ņkolotaja „m a d a m a“. (BV, 23.03.1888)
- (103) Ar noņchehloņchanu jaņaka, ka ņche wehl atrodas mahņtiziġi zilweziņi, kas ņawņs wajadfibņs greeņchas Rigņ pee kahdas „m a d a m a s“ St. (DL, 19.09.1890)
- (104) Wiņa ir tik branga un tik labi uņwedas, ka wiņu gandrihņ waretu par m a d a m u ņaukt. (B, 27.11.1891)

Tādējādi leksēmas *madama* aktīvais lietojums latviešu valodā ar pozitīvu konotāciju kā pagodinošs sievietes apzīmējums izrādījās visai īss – ap piecdesmit gadu. Pēc tam tas kļūst par raksturīgu zemāka stila sarunvalodas vārdu.

4. *Dāma*

19. gs. vidū latviešu valodā ienāk vēl viens pagodinošs sievietes apzīmējums – *dāme* jeb *dāma*. Arī tas ir aizguvums no vācu *Dame*, kam pamatā savukārt 16. gs. aizguvums no franču *dame* ‘kundze; sieva’ (DWDS; Duden, 206). Vārds jau kopš 18. gs. plaši sastopams arī Baltijas vācu presē, piem.:

- (105) Es hat dieņer Tagen eine D a m e hier in der Stadt, in der St. Petri=kirche von einer goldenen Uhre das ņußerņte Gehaus, welches daran zu erkennen, weil es von gravirter Arbeit ist, verlohren. (RA, 12.11.1767)
- (106) ... und doch kņnnte ich Ihnen verņchiedene D a m e n nahmhaft machen, welche mit der Feder eben ņo geņchickt wie mit der Nadel umzugehen, und die von gelehrten Sachen fehr artig zu reden wiņņen. (Landarzt, 21.09.1765)

Pirmie vārda *dāma* fiksējumi latviešu valodā atrodami 19. gs. 50. gadu periodikā, vispirms daudzskaitļa formā. Leksēmas nozīme var būt paskaidrota, kas liecina, ka lasītājiem vārds ir vēl jauns un nepazīstams, piem.,

- (107) Bet nu ne palihdī ne kas, mannas dahmes (šewifchķi), jums waijaga mannim usklaufitees! (LA, 30.11.1850)
- (108) Jelgawneeki šakka: Tahs Dahmes, tas irr kriftigas zeenigas mahtes un preilenes, kas naudu šamett un nabbagus apgahda. (LA, 22.07.1854)
- (109) Bij kahda dahma (jeb gašpašcha), kurras rohšchu=waidfiņi it štipri bij nobahlejufchi, šaprohtams zaur to ween, ka jaw wairak ne kā 2000 neddešas pašaulē bij nodšihwojuše. (MV, 29.07.1857)

Būtiskākā semantiskā atšķirība no jau lietotajām leksēmām *gaspaža* un *madāma* ir tā, ka vārds *dāma* nekad nenorāda sievietes ģimenes stāvokli. Taču tam piemīt cita nozīmes nianse – objektīva vai subjektīva norāde, ka persona pieder augstākai vai turīgākai kārtai, ir atbilstoši tērpta. Tāpēc lietvārds nereti sastopams kopā ar apzīmētājiem *škaista*, *šmalķa* u. c., piem.:

- (110) Šmalķas dahmas nu nešchehligi kleeguščas, jo zeetširdigi kungi šmehjušchees, un kuģšineeki šteigušchees ar šawahm bohtlaiwiņahm nelaimigu škrohderi glahbt. (MV, 02.06.1858)
- (111) Tahdā wišfē pehz pahra gaddeem išnahk no rupjeem baureem tihri šmalķas dahmas, un gan drihš freilenites. (MV, 16.03.1859)
- (112) Pa tam wiņšch šawas azzis nemaš nenogreeša no tahs škaifiti apšehrbtas dahmas, kamehr zeļļa gallā bij nobraukušchi [...] (MV, 26.03.1862)

Leksēmas *dāma* lietojuma biežums pieaug, sākot ar 60. gadu vidu. Vienškaitlī tā nereti norāda uz nepazīstamu vai vārdā nenosauktu personu, tam var būt pievienots vietniekvārds *kāda*, piem.:

- (113) Pašchu laiku gahja kahda dahma mehreneem šohšleem zaur itt šchauru eeliņu [...] (MV, 12.12.1860)
- (114) Kahda baggata dahma gribbeja dahrgu pulkšteni pirkt. (MV, 22.01.1868)

Savukārt daudzskaitlī ar to apzīmē lielāku augstākas kārtas vai citādi cieniņamu, vārdā nenosauktu sieviešu grupu, piem.:

- (115) Wiņņus šagaidija wišfi bašnizas kungi, augšti waldišchanas, kašra, rahts un teešas kungi, 6 gohda dahmes un 30 balti šehrbtas preilenes [...] (LA, 19.07.1862)

- (116) Amerikas dahmas miħļ ņmukkās iņtabās dņihwoht, ņantā un fihdā ģehrbtees un felta gredfenns u. t. pr. ar dahrgeem akmeņeem walkaht. (MV, 07.12.1870)

Ar šo leksēmas nozīmi saistīts arī tās lietojums uzrunas funkcijā, lie-lākoties daudzskaitļa formā, bieži saistībā ar apzīmētājiem *manas*, *ciņģas*, *ciņģitas*, piem.:

- (117) „Effēet tik labbi, zeenigas dahmas un zeenigi kungi,“ tå Berefino wallodu usņehma, „un paļaujeet mannim, ka Juhs ar ņaweem raddeem paņiņņoju. [...] (MV, 07.08.1871)
- (118) „Mannas dahmas,“ wiņņch ņazzija, „zerru ka buhņchu lihdf ņchim rahdijees nefajuzzis.“ (MV, 27.04.1874)

Kad 1868. gadā tiek nodibināta „Latviska palīdzības biedrība priekš trūkumu ciezdamiem igauņiem“ (kas vēlāk tai pašā gadā pārveidota par Rīgas Latviešu biedrību), pie tās izveido arī *dāmu komiteju*. Pēc tam tiek dibināta „Rīgas latviešu labdarības biedrība“ (1869), kas ir uzskatāma par pirmo latviešu sieviešu organizāciju. Turpmākos gados veidojas arī citas latviešu biedrības. Šajās organizācijās iesaistītās, tāpat arī uz sarīkojumiem aicinātās sievietes lielākoties sauktas par *dāmām*, piem.:

- (119) Par pareifigu darrifchanu iņweņchanu gahda beedribas komitejas dahmas, kas pee ņchi teeņcham ne=weegla darba ņawâ ņtarpâ kahrtojahs, ik katru deenu pa diwi. (BV, 22.01.1870)
- (120) Dallibu ņemm beedri un zaur wiņņeem eeweņtas dahmas un lauzineeki. (MV, 02.02.1870)
- (121) Rihgas Latweeņchu labdarrifchanas beedriba ņawâ pilnâ ņapulzē tai 16tå Oktober isņtahjuņchu komitejas beedru weetå eezehleja tahs dahmas: M. Neugroht, O. Friņchenfeld, Weifņs, H. Strauch, Ch. Birk, M. Pļawneek, C. Jakobņohn, A. Wahzņemneek – un tohs kungus: J. Baumann, J. Dombrowski, Ohņol=Ohņche, N. Pļawneek, P. Schilling. (MV, 21.10.1872)

Vēl viens leksēmas *dāma* lietojums, kas ienāk latviešu periodikā 19. gs. 60. gadu vidū, ir dsk. ģenitīva forma *dāmu* īpašības vārda nozīmē – ‘tāds, kas paredzēts sievietēm’. Tā ir plaši izplatīta sludinājumos, piem.:

- (122) N. Leitnera pulkŕteņu=bohđē Rihgā, Pehterburgas Ahr=Rihgā, leelajā Alekfander=eelā № 34, warr dabuht wiff=wiffadus felta un ŕudraba, kungu un d a h m u pulkŕteņus [..] (MV, 19.11.1862)
- (123) Dubbult=drahnas manteļus un jakkas no tihras willas, kas makŕa no 12 lihđ 30 rubļus, krinolines, korŕettes, kungu=, d a h m u = un behrnu=kalloŕčas, ahdas=taŕčas un wiffadas mohdes=prezses leelā pulkā par lehtako tirgu pahrdohd Paul Jakobi, jaun'=eelā № 11. (MV, 28.03.1866)
- (124) Jaunas meitas, kas d a h m u ŕkrohderēchanu un ŕchuhŕchanu us maŕchines gribb eemahzitees, warr peeteiktees Schķuhņu=eelā № 19 pee G. Schenkewitz, dahmu ŕkrohderene. (MV, 21.06.1873)

Pēc 1875. gada leksēmas *dāma* lietojums visās minētajās nozīmēs latviešu periodikā pieaug līdz vismaz 100 gadījumiem gadā, bet no 80. gadu vidus līdz pat Pirmajam pasaules karam svārstās starp 400 un 700. Līdz ar to leksēma ir ieguvusi stabilu vietu latviešu valodā, kas tai ir vēl mūsdienās. Turklāt tā atbilst arī vācu valodā 19. gs. beigās leksēmas *Dame* lietotajām nozīmēm: 1) vornehme Frau ŕchlechthin, verheiratet oder unverheiratet [..] jetzt für Frauen von einiger gefellŕchaftlicher Stellung allgemein gewordener Titel, formelhaft mit herr verbunden [..]; in der Anrede auch *meine Dame!* 2) als Gebiterin des Herzens [..]; arī salikteņos *Damenhut* 'dāmu cepure', *Damenkleid* 'dāmu apģērbs', *Damenschneider* 'dāmu šuvējs' (Heyne 1890 1, 535).

5. *Kundze*

Jaunākā pagodinošā sieviešu dzimuma personu apzīmējošā leksēma latviešu valodā, kas ienāk aplūkojamajā semantiskajā laukā, ir *kundze*. Tā parādās 1869. gadā līdz ar jauno laikrakstu „Baltijas Vēstnesis“. Tajā minēts, ka 9. februārī ir notikusi jaundibinātās Latviešu labdarišanas biedrības pirmā pilnsapulce, kurā ievēlēja biedrības amatpersonas:

- (125) Prekŕchneeka ammatā eezehle A. Ohŕoling kundŕi, par palihgu – J. Baumann kungu; rakŕtu weddeja ammatā – E. Lack kundfeeni, par palihgu K. Stahlberg kungu; mantas ŕinnataja ammatā – A. Silberfeil k u n d ŕ i, par palihgu – J. Pehkŕchen kungu. (BV, 12.02.1869)

Tas, ŕķiet, ir pagaidām agrākais zināmais vārda *kundze* lietojums 19. gs. vidū. Par vārda ieviesēju vairāki pētnieki ir minējuši Ati Kronvaldu (1837–1875; Līgotņu 1924, 69; Blese 1937, 394; Kuŕķis 1987, 197). Kronvalda paša darbos tas gan nav tieši sacīts. Taču viņš vārdu ir lietojis savā rakstā par Vidzemes skolotāju sanāksmi Turaidā 1869. gada vasarā:

- (126) Un ihpaſchi weena ammatabeedra kundfe gahdaja weikli par to, ka mehs ohtrā deenā preekſch ſanahkſchanas raddibā (dabbā) jaunus ſpehkus garram un ſirdei eefuhktu [...] (BV, 06.08.1869)

Tāpat vārds ir minēts Kronvalda rakstā „Vecas valodas, jauni vārdi“, kur aplūkoti leksiski aizguvumi vairākās valodās, tostarp arī vācu valodā:

- (127) Madame franz. w. = gaſpaſcha, kundfe (BV, 29.11.1869)

Plašāk leksēmas *kundze* izcelsmei Kronvalds pievērsies 1871. gada jūlijā atbildē anonīmam kritiķim no laikraksta „Mājas Viesis“:

- (128) Tikpat gudri ſpreeſch mans zeen. prettineeks par teem wahrdeem „gaſpaſcha“ un „kundfe“, un brihnums tik, kā wiſch „preileene“ naw arri ſche peelihmejis kā no ihfti Latweeſchu wahrdu ſaknes iſzehluſchohs. Taggadejee elementar=ſkohleni jau finn, ka „gaſpaſcha“ zehlees no Kreewu wahrda „goſpodj“, latwiſki = kungs. Un kā Kreewi ſawu „gaſpaſchu“ atwaſſinajuſchi no goſpodj, ta pat Latweetis ņehmis to wahrdu „kundfe“ no Latweeſchu wahrda „kungs.“ „Kundfe“ atlihdſina Wahzu wahrdu „Frau“; tadehļ arri „preileenes“ weetâ taggad mehdf ſazziht „kundfene“ (Fräulein) waj arri „jaunkundfe“ (Jungfrau). (BV, 15.07.1871)

Arī ſai rakstā nav teikts, ka Kronvalds būtu vārda autors vai ka viņš būtu ierosinājis to lietot. Tomēr, zinot Kronvalda ciešo saikni ar „Baltijas Vēstneša“ izdevēju un redaktoru Bernhardu Dīriķi (1831–1892), tas ir pilnīgi iespējams.

Taču vārds 19. gs. vidū nav pilnīgi jauns. Tas ir atrodams vismaz divos 18. gs. avotos. Vārda pirmais zināmais fiksējums ir dzimuša vidzemnieka Svantes Gustava Dīca (*Svante Gustav Dietz*, 1670–1723) sagatavotajā grāmatā „Garriga Pehrlu=Rohta“ (1711):

- (129) [...] lai ne ſchṇahz Wihram pretti / it kā buhtu ta wiṇṇa Kundfe un Wirfnize / gribbedama wiṇṇu munſtureht / un wiſſu pehz ſawa Prahta darriht. (Dietz 1711, 431)

Pēc tam leksēma ir atrodama Jakoba Langes vārdnīcā (1772–1777), kur tā pirmoreiz fiksēta latviešu leksikogrāfijā:

- (130) Kungs tas, der Herr.
kundfe, die Herrin.
kungi plur. Die Herrſchaft. (Lange 1777 2, 162)

Iespējams, ka vārds *kundze* varētu būt sākotnēji ņemts no runātās valodas, taču rakstu valodā 18. gs. nav iesakņojies. Arī 19. gs. vidū sarunvalodā tas nav bijis pazīstams, kā norādīts Kārļa Ulmaņa vārdnīcā (1872):

(131) *kùndfe*, -es, die Herrin, *Dietz*. (Wird nicht gehört, außer wieder in neuerer Zeit für das französische madame im BW.) (Ulman 1872, 127)

Ulmanis gan nepiemin Langes vārdnīcu, taču, visticamāk, vārds *kundze* ir pārņemts tieši no tās. Leksēmas ieviešana saskan ar „Baltijas Vēstneša“ valodas politiku kopumā. Laikraksts izvērta aktivitāti latviešu rakstu valodas atjaunošanā, kuplināšanā un arī tīrīšanā no dažādiem citu valodu aizguvumiem. Tikai šai laikrakstā leksēma *kundze* arī lietota 1869. un 1870. gadā. Tiesa, šis vārds nav tīri „latvisks“, tas ir atvasināts no veca leksiska aizguvuma – *kungs*, par kura avotu tradicionāli uzskata senaugšvācu valodas formu *kunig* (ME 2, 315, Sehwers 1953, 61).

Vārdam *kundze* jau pirmajos gados ir plašs lietojums un nozīmju spektrs, kas lielā mērā atbilst vācu valodas vārda *Frau* semantikai – sal.:

(132) *Frau* [...] Bed. 1) Gebieterin, Herrfcherin [...]; Herrin über das Hauswefen, Gegenfatz zur *dienerin*, *magd* [...]; 2) Titel und ehrende Bezeichnung weiblicher Personen, in älterer Spr. auch für Unverheiratete [...]; jetzt gewöhnlich nur für Verheiratete, vor Eigennamen; [...] in der Anrede [...]; 3) Bezeichnung der Gattin und der verheirateten Frau [...]; 4) ehrende Bezeichnung weiblicher Perfonen überhaupt [...] (Heyne 1890 1, 965–966)

Pirmais leksēmas *kundze* minējums ir kā pielikums uzvārdam. Bez jau minētā piemēra (119) arī citi, piem.:

(133) Beedribas likkumi, nu irr nodrukkati un par welti dabujami: pee A. Ohfoling *kundfes*, uf Saķķu fallas, № 1, Schönberg *kundfes*, Romanowkas eelâ, № 59, Schilling *kundfes*, Elifabet=eelâ, Scheluchina nammâ, № 40. (BV, 30.08.1869)

(134) Behrni, kas Rihgas fkohtlas apmekle, atrohd laipnigu ufturras=weetu pee Grewe *kundfes*, Jaun=eelâ № 19 (Maķk. Ahrrihgâ). (BV, 16.07.1870)

Otra nozīme, kurā lietota leksēma *kundze*, ir ‘sieva’, piem.:

(135) Winfch bij tihri nelaimigs, kad gauftuhfi, kur wiņņi no eefahkuma bij eekohrtelejufchees, ifdfirda, ka Swirbul *kungs* ar fawu *kundfi* jau fenn aifbraukufchi un nefinn uf kurreeni. (BV, 31.05.1869)

- (136) Rentneeka kundfe Zezilija no eefahkuma ūpheleja labbaki ne kà uf beigahm. (BV, 15.10.1870)

Tiesa, ne vienmēr abas nozīmes ir stingri nošķiramas. Vēl viens lietojums leksēmai *kundze* ir pagodinošs sievietes apzīmējums vispār, piem.:

- (137) Tuwak peegahjis, Sillinfch paklannahs ūchai zeenigai kundfei ļohti femmi un jauta ūmalki zeppuri pazehlis, waj brihw irr eenahkt. (BV, 12.11.1869)
- (138) Kahdi kungi un kundfes if Bauūkas Latweefchu dfeedataju=beedribas „Dfeefmu waiņaga“ ufwedda taī 6. janwarī Bauūkas muifchneeku=klubbas fahlē to luggu „Paūcha audfīnats“ no Allunan k. (BV, 22.01.1870)

Šādā nozīmē leksēma bieži lietota arī kā uzruna, piem.:

- (139) No pateizibas naw ko runnaht, zeeniga kundfe, – es to darriju, kà tas ik katram zilwekam nahkajs darriht. (BV, 30.08.1869)
- (140) „Jums newajag duūmotees, zeeniga kundfe,“ atbildeja ģeneralis ahtri, „preekfch aļtoņpazmit gaddeem warr buht juhs ta pat darrijaht, tikkai zittā femmē.“ (BV, 04.02.1871)

Tāpat jau kopš 1869. gada leksēma *kundze* parādās nozīmē ‘saimniece’:

- (141) Meerateefnefcha ūeewa bij ūawu kutfcheri lammajuūe un ūchis bij ūawu kundfi par to pee wiņņas wihra meera=teefas iūtabā apfuhdfejis. (BV, 12.07.1869)

Laikrakstā „Baltijas Vēstnesis“ leksēmas *kundze* lietojuma biežums 1870. gadā nedaudz pieaug (vismaz 17 piemēri), divreiz kritiskās piezīmēs tā minēta arī „Mājas Viesī“:

- (142) Schi israhdiūchana isdewahs pilnigi labbi un tē tik warram ūazziht, ka daūchs nebuhs ūaprattis tohs diwus jaunus wahrduš „wehftule“ un „kundfe,“ kas ūchinnī israhdiūchanā bij dūirdami. (MV, 12.10.1870)
- (143) Kadehļ taggad tee wairs nerakūta ūlaktiņfch bet „kautiņfch,“ ne wakkara puūfe bet „reetrums,“ ne tehwiūchka jeb tehweemme bet „tehwiĵa,“ ne femneeku draudfes bet „femftibas,“ ne gaūpaūcha bet „kundfe?“ (MV, 14.12.1870)

Arī vēl nākamajā, 1871., gadā „Mājas Viesī“ leksēma *kundze* fiksēta tikai vienreiz satīriskā tekstā, kurā izmantoti daudzi tā laika, īpaši „Baltijas Vēstneša“, jaunvārdi („Atbilde if Rihgas uz Malleenas uz to grahmatu M. w. 25“ – MV, 10.07.1871). Taču „Latviešu Avīzēs“ vārds jau vairākas reizes lietots neitrāli, bez negatīvas konotācijas, piem.:

(144) Pehterburgas un Maſkawas kungi un kundſes tohpoht ļohti ſlaweti un apbrihnoti ſawu bagatu dahwanu dehļ, ko tee preekļch Luttera baſnizahm un ſkohlahm dohdoht. (LA, 05.05.1871)

Tomēr, sākot ar 1872. gadu, pamazām jaunā leksēma *kundze* ieviešas arī „Mājas Viesa“ valodā. Kad 1875. gadā šiem trim laikrakstiem pievienojas jaunie izdevumi „Baltijas Zemkopis“ un „Darbs“, leksēmas lietojumu skaits strauji pieaug, bet 19. gs. 70. gadu beigās vārds visās minētajās nozīmēs jau ir nostiprinājies latviešu rakstu valodā. Tas plaši lietots gan formālās, gan neformālās situācijās, gan rakstos, gan runā.

6. Valodas maiņu analīze

Turpmākajā raksta sadaļā apskatīta analizēto leksēmu un visa semantiskā lauka mainība laika griezumā. Sākotnēji laikā kopš pirmajiem rakstiem latviešu valodā 16. gs. sākumā līdz pat latviešu periodikas pirmajam gadu desmitam 19. gs. 20. gados tiek lietota tikai viena leksēma, kas izsaka pagodinošu sievietes apzīmējumu, – *gaspaža*. Šai laikā vārds lietots plašā nozīmju spektrā: 1) ‘sieva’, 3) ‘saimniece, kundze; valdniece’; 3) ‘cienījama, parasti augstākas kārtas, sieviete’; 4) pagodinoša uzruna; 5) personas apzīmējums kopā ar uzvārdu. Piemēri rāda, ka vārds reti attiecināts uz latviešu tautības sievietēm.

Nākamo periodu var datēt ar 1830.–1850. gadu. Šai laikā leksēma *gaspaža* joprojām tiek lietota visās tajās pašās nozīmēs un funkcijās kā iepriekšējā periodā. Taču semantisko lauku šai laikā pēc vācu valodas modeļa papildina jauna aizgūta leksēma – *madama*. Tās funkcijas tomēr ir ļoti ierobežotas, leksēma var apzīmēt: 1) personu kopā ar uzvārdu; 2) (reti) ‘cienījama, parasti augstākas kārtas, sieviete’ (sk. 1. tab.).

1. tabula. *Leksēmu gaspaža, madama semantika 1830.–1850. gadā*

	‘sieva’	‘saimniece, kundze’	‘cienījama, parasti augstākas kārtas, sieviete’	pagodinoša uzruna	personas apzīmējums kopā ar uzvārdu
<i>gaspaža</i>	+	+	+	+	+
<i>madama</i>			(+)		+

Trešais periods datējams ar 1850.–1868. gadu. Šī laika jauninājums ir vēl viena no vācu valodas aizgūta leksēma – *dāma*. Tomēr arī šajos gados joprojām visplašāk lietota leksēma *gaspaža*. Taču arī leksēma *madama* iegūst tādas pašas nozīmes, apzīmējot arī ‘sievu’, ‘saimnieci’, kā arī funkcionē kā uzruna. Jaunā leksēma *dāma* var apzīmēt līdzās abiem iepriekšējiem vārdiem: 1) ‘cienījamu, parasti augstākas kārtas, sievieti’, taču papildina semantisko lauku arī ar jaunām pazīmēm: 2) ‘izskatīga, labi ģērbta sieviete’; 3) dsk. ģen. formā adjektīviskā funkcijā ‘tāds, kas paredzēts sievietēm’ (sk. 2. tab.).

2. tabula. **Leksēmu *gaspaža*, *madama*, *dāma* semantika 1850.–1868. gadā**

	‘sieva’	‘saimniece, kundze’	‘cienījama, parasti augstākas kārtas, sieviete’	pagodinoša uzruna	personas apzīmējums kopā ar uzvārdu	‘izskatīga, labi ģērbta sieviete’	‘tāds, kas paredzēts sievietēm’
<i>gaspaža</i>	+	+	+	+	+		
<i>madama</i>	+	+	+	+	+		
<i>dāma</i>			+			+	+

Ceturtais periods aptver 1869.–1880. gadu. Precīzais sākuma datējums saistāms ar laikraksta „Baltijas Vēstnesis“ iznākšanu, kas ievieš semantiskajā laukā neoloģismu – leksēmu *kundze*. Šī jauninājuma galvenais mērķis ir aizstāt aizguvumu *gaspaža*, kā arī būt par ekvivalentu vācu *Frau*. Tāpēc arī *kundze* tiek lietota tajās pašās nozīmēs un funkcijās kā *gaspaža*: 1) ‘sieva’; 2) ‘saimniece’; 3) ‘cienījama sieviete’; 4) pagodinoša uzruna; 5) personas apzīmējums kopā ar uzvārdu. Leksēmas *gaspaža* un *madama* joprojām tiek lietotas ar tām pašām nozīmēm, taču lietojuma biežums pirmajai uz perioda beigām pakāpeniski samazinās. Lietojuma sfēru šai laikā ir paplašinājusi leksēma *dāma*, kas iegūst arī uzrunas funkciju, taču lielākoties daudzskaitļa formā (sk. 3. tab.).

Būtiskas izmaiņas semantiskā lauka pārklājumā notiek periodā starp 1880. un 1900. gadu. Galvenās funkcijas rakstu valodā neitrālā lietojumā pārņem leksēma *kundze*, semantiski aptverot tās pašas nozīmes, ko iepriekšējā periodā. Savu lietojuma sfēru saglabā arī leksēma *dāma*. Turklāt abas leksēmas funkcionē arī formālā stilā. Savukārt abas vecākās leksēmas – *gaspaža* un *madama* – rakstu valodā zaudē formālu un neitrālu raksturu, kļūst par sarunvalodas, zemāka reģistra sastāvdaļu. Turklāt abas bieži iegūst negatīvu vai ironisku nozīmes konotāciju (sk. 4. tab.).

3. tabula. **Leksēmu *gaspaža*, *madama*, *dāma*, *kundze* semantika 1869.–1880. gadā**

	‘sieva’	‘saimniece, kundze’	‘cienījama, parasti augstākas kārtas, sieviete’	pagodinoša uzruna	personas apzīmējums kopā ar uzvārdu	‘izskatīga, labi ģērbta sieviete’	‘tāds, kas paredzēts sievietēm’
<i>gaspaža</i>	+	+	+	+	+		
<i>madama</i>	+	+	+	+	+		
<i>dāma</i>			+	+		+	+
<i>kundze</i>	+	+	+	+	+		

4. tabula. **Leksēmu *gaspaža*, *madama*, *dāma*, *kundze* semantika 1880.–1900. gadā**

	‘sieva’	‘saimniece, kundze’	‘cienījama, parasti augstākas kārtas, sieviete’	pagodinoša uzruna	personas apzīmējums kopā ar uzvārdu	‘izskatīga, labi ģērbta sieviete’	‘tāds, kas paredzēts sievietēm’	negatīva, ironiska konotācija
<i>kundze</i>	+	+	+	+	+			
<i>dāma</i>			+	+		+	+	
<i>madama</i>	+	+		(+)	(+)			+
<i>gaspaža</i>	(+)	(+)						+

Tādējādi nepilna gadsimta laikā pagodinoša sievietes apzīmējuma semantiskais lauks latviešu valodā ir piedzīvojis būtiskas izmaiņas. No vienas leksēmas *gaspaža* līdz četrām 19. gs. 70. gados, taču būtiskākās maiņas notiek pēdējā divdesmitgadē. Formālā un neitrālā lietojumā nostiprinājušās leksēmas *kundze* un *dāma*, kas katra aizņem savu semantiskā lauka daļu, sinonīmiski konkurējot tikai vispārīgā nozīmē ‘cienījama sieviete’, kā arī uzrunas funkcijā. Tomēr arī šai gadījumā *kundze* tiek biežāk lietota vsk., bet *dāma* dsk. kontekstā. Savukārt leksēmas *gaspaža* un *madama* ir kļuvušas par sarunvalodas, daiļliteratūras iezīmi, kam bieži arī ironiska, negatīva konotācija.

7. Secinājumi

Rakstā tika aplūkoti semantiskā lauka ‘sieviete’ daļas ‘pagodinošs apzīmējums’ izmaiņu procesi latviešu rakstu valodā no 16. gs. līdz 19. gs. beigām. Plašais materiāls ļauj izdarīt vairākus vispārīgus secinājumus:

- 1) Personas vērtējuma, pagodinoša apzīmējuma aspekts ir cieši saistīts ar procesiem sabiedrībā kopumā. Gan jaunu leksēmu rašanos, gan to nozīmes komponentu izveidi vai maiņu lielā mērā ietekmē pārmaiņas sabiedrībā.
- 2) Aplūkotā semantiskā lauka leksēmu un to nozīmju rašanās un maiņu procesus ietekmē latviski runājošās kopienas nepieciešamība, kā arī apzināta vēlēšanās sekot procesiem, kas notika sabiedrībā kopumā dominējošajā vācu valodas kopienā. Taču reizē ar nacionālo atmodu līdzās vācu valodas un sabiedrības iespaidam nozīmīgu lomu iegūst arī nacionālās identitātes aspekts.
- 3) Leksiski semantisku procesu rezultātā no vienas leksēmas, kas pārklāj visu pagodinoša apzīmējuma spektru, ienākot jaunām leksēmām, sākotnēji rodas samērā neskaidra semantiska opozīcija starp tām, kas bieži tiek neutralizēta. Taču tālākais process atkal noved pie skaidri diferencētas opozīciju sistēmas, kas tikai nelielā nozīmju nianšes spektrā var tikt neutralizēta.

AVOTI

Periodika

B – Balss (1878–1907)

BV – Baltijas Vēstnesis (1868–1906)

DL – Dienas Lapa (1886–1905)

LA – Latviešu Avīzes (1822–1915)

L – Der Landarzt. Eine medizinische Wochenschrift (1765–1766)

LGG – Latviska Gada Grāmata (1798–1799)

MV – Mājas Viesis (1856–1910)

MZ – Mitausche Zeitung (1784–1810)

PA – Pēterburgas Avīzes (1862–1865)

RA – Rigische Anzeigen (1761–1852)

TLD – Tas Latviešu (Ļaužu) Draugs (1832–1846)

VLA – Vidzemes Latviešu Avīzes (1824–1870)

(Visi periodiskie izdevumi citēti no: <http://periodika.lndb.lv/>)

Citi avoti

Biblia 1545 – Biblia: das ist: die gantze Heilige Schrifft deutsch, Wittemberg: Hans Lufft (Citēts no: https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=P-PN87283235X&PHYSID=PHYS_0001&DMDID=)

Biblia 1599 – Biblia Dat ys: De gantze hillige Schrifft, Sassisch, D. Mart. Lut. [..], Wittemberch: Lorentz Süberlich [..] 1599. (Citēts no: <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV004780143>)

Biblie 1533 – De Biblie vth der vthlegginge Doctoris Martini Luthers yn dyth düdesche vthgesettet [..], Lübeck: Ludowich Dietz [..] M.D.XXXIII. (Citēts no: <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV001371694>)

Dietz 1711 – Garriga Pehrlu=Rohta [..] no JOHANN CUNDISIUS [..] Riga: Georg Matthias Nöller. [1711].

Elg1621_GCG – Geistliche Catholische Gesänge [..] Durch Georgium Elger [..] Braunßberg: George Schönfels [..] 1621. (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Elg1621_GCG.html)

Elg1640_EE – EVANGELIA ET Epistolæ toto anno singulis Dominicis et Festis diebus [..] Per Georgium Elger [..]. Manuskripts. (Citēts no: Draviņš, Kārlis 1961. *Evangelien und Epsitelns ins Lettische übersetzt von Georg Elger [..] 1. Texte*. Lund: Slaviska institutionen vid Lunds universitet)

Elg1683_DPLL – DICTIONARIUM Polono-Latino-Lottaucum [..] R. P. Georgii ELGER [..] VILNAE: Typis Academicis Soc. IESU.

Elders, Caspar 1748, *LIBER MEMORIALIS LETTTICUS, Oder Lettisches Wörter=Buch* [..] Riga: S. Frölich.

Ench1586 – ENCHIRIDION Der kleine Catechismus [..] Durch D. Martin. Luther. [..] Königsperg: bey George Osterbergern [..] M.D.LXXXVI. (Citēts no: <http://senie.korpuss.lv/static/Ench1586.html>)

Enchiridion 1537 – ENCHIRIDION. Der kleine Catechismus [..] D. Mart. Luth. [..] Wittemberg: Nic. Schir. (Citēts no: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00077146>)

EvEp1587 – Euangelia vnd Episteln aus dem deutschen in vndeutsche Sprache gebracht [..] Königsperg: bey Georgen Osterbergern. M, D.LXXXVII. (Citēts no: <http://senie.korpuss.lv/static/EvEp1587.html>)

Fennell, Trevor G. 1991, *An Alphabetical Re-organization of Johannes Langius' "Lettisch-deutsches Lexicon"*, Melbourne: Latvian Tertiary Committee.

Fennell, Trevor G. 2002, *A Concordance to the Manuale-Lettico Germanicum 1: A–O*, Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka.

Fennell, Trevor G. 2005, *Liborius Depkin Lettisches Wörterbuch, The original manuscript transcribed and annotated by Trevor G. Fennell 1*, Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka.

Fuer1650_70_1ms – *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusahmen geschrieben und mit fleiß gesamelt von Christopher Fürecker*. Manuskripts. (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Fuer1650_70_1ms.html)

Fuhr1690_LL – Laimiga Lauliba ta Zeeniga und labb ißmahzita kungha [...] no Hinrich Fohrmann. Riga: Georg. Matth. Nöller. [1690.] (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Fuhr1690_LL.html)

Gutzeit, Woldemar von 1889, *Wörtertschatz der deutschen Sprachen Livlands 2: K–Q*, Riga: N. Kymmel.

Heyne, Moriz 1890, *Deutsches Wörterbuch 1: A–G*, Leipzig: S. Hirzel.

HSBM 7 – Žuraŭski, A. I., *Gistaryčny sloŭnik belaruskaj movy*, Vyp. 7, Minsk: Navuka i tēxnika, 1986.

JT1685 – Tas Jauns Testaments Muhfu KUNGA JESUS KRJSTUS [...] Riga: Johann Georg Wilcken [...] MDCLXXXV. (Citēts no: <http://senie.korpuss.lv/static/2J.html>)

Lange, Jacob 1777, *Vollständiges deutsch-lettisches und lettisch-deutsches Lexicon*, Mitau: J. Fr. Steffenhagen.

Lod1775_SEAPP – Spreddiķis pee Eefwehtifchanas tahs Ahdaschu Pahwil Pehtera basnizas [...] no Martin Gottlieb Agapetus Loder [...] Jelgava: no Jahņa Wridiķķa Steffenhagen [...] [1775.] (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Lod1775_SEAPP.html)

Manc1631_LVM – Lettisch Vade mecum [...] Durch GEORGIUM MANCELIUM [...] Riga: Gerhard Schröders, [1631.] (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Manc1631_LVM.html)

Manc1637_Sal – Die Sprüche Salomonis [...] Durch GEORGIUM MANCELIUM [...] Riga: Gerhard Schröders, 1637. (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Manc1637_Sal.html)

Manc1638_L – LETTUS, Das ist Wortbuch [...] Durch GEORGIUM MANCELIVM [...] Riga: Gerhard SCHRÖDER, M.DC.XXXVIII. (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Manc1638_L.html)

Manc1654_LP2 – Lang=gewünschte Lettische Postill [...] ANDER THEIL. [...] durch GEORGIUM MANCELIUM [...] Riga: Gerhard Schröders [...] 1654. (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/Manc1654_LP2.html)

MLVV – *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*, <https://mlvv.tezaurs.lv/> (10-02-2022).

Ps1615 – Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge [...] Riga: Nicolaus Mollin, 1615. (Citēts no: <http://senie.korpuss.lv/static/Ps1615.html>)

Ros1773 – *Salaffifchana, pehz gohdigas, jaukas un augligas Laika kawefchanas pee teem garreem Zeemas Wakkareem*, Jelgava: J. W. Steffenhagen, 1773.

SCSRJa 1 – *Slovar' cerkovno-slavjanskogo i russkogo jazyka sostavlenyj vtorym' otdēleniem' imperatorskoj akademii nauk*, 1, Sankt-Peterburg, 1847.

SDJa 2 – R. I. Avanesov (red.), 1989, *Slovar' drevnerusskogo jazyka (XI – XIV vv.)* 2, Moskva: Russkij jazyk.

Sreznevskij 1 – Izmail I. Sreznevskij, 1893, *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka po pišmennym pamjatnikam 1: A–K*, Sankt-Peterburg.

StendAJ1790_LSMP – Lustesfpehle no Semmneeka kas par Muischneeku tappe pahrwehrsts [..] Jelgava: J. W. Steffenhagen. 1790. (Citēts no: http://senie.korpuss.lv/static/StendAJ1790_LSMP.html)

Stender, Gotthard Friedrich 1761, *Neue vollstündigere Lettische Grammatik, Nebst einem hinlänglichen LEXICO* [..], Braunschweig: Weisenhaus.

Stender, Gotthard Friedrich 1789, *Lettisches Lexikon. In zween Theilen* [..], Mitau: J. F. Steffenhagen.

Ulmann, Carl Christian 1872, *Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch*, Riga: H. Brutzer & Co.

VD1689_94 – Ta Swehta Grahmata Jeb Deewa Swehtais Wahrds [..] Riga: Johann Georg Wilcken [..] MCDLXXXIX. (Citēts no: <http://senie.korpuss.lv/static/1Moz.html> un <http://senie.korpuss.lv/static/Est.html>)

LITERATŪRA

Arbusow, Leonid 1921, Studien zur Geschichte der lettischen Bevölkerung im Mittelalter und XVI Jahrhundert, *Latvijas Augstskolas Raksti* 1, 97–100.

Arbusow, Leonid 1922, Zwei lettische Handschriften aus dem 16. und 17. Jahrhundert (1532 ff. 1625). Mit 3 Beilagen, *Latvijas Augstskolas Raksti* 2, 19–57.

Arbuzovs, Leonids 1920, Piezīmes par 16. gadu simteņa vecākajiem latviešu literatūras pieminekļiem. Visagrākie rokraksti latviešu valodā kopš 1558. g., *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 1, 45–48.

Blese, Ernests 1937, Kronvalda valodnieka gaitas, *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts* 4, 382–395.

Duden – Duden. *Das Herkunftswörterbuch. Etymologie der deutschen Sprache* 5., neu bearbeitete Auflage, herausgegeben von der Dudenredaktion (Duden, 7), Berlin, Mannheim, Zürich: Dudenverlag, 2014.

DWDS – „Dame“, in Wolfgang Pfeifer et al., *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen* (1993), digitalisierte und von Wolfgang Pfeifer überarbeitete Version im Digitalen Wörterbuch der deutschen Sprache. (Citēts no: <https://www.dwds.de/wb/etymwb/Dame>)

Kušķis, Jānis 1987, Kronvalda Atis un latviešu valoda, *Varavīksne 1987. Literārā mantojuma gadagrāmata*, 186–201.

Līgotņū, Jēkabs 1924, *Kronvalda Attis. Biografija*, Rīga: A. Jessens.

Nübling, Damaris 2011, Von der „Jungfrau“ zur „Magd“, vom „Mädchen“ zur „Prostituierten“: die Pejorisierung der Frauenbezeichnungen als Zerrspiegel der Kultur und als Effekt männlicher Galanterie?, *Jahrbuch für Germanistische Sprachgeschichte* 2(1), 344–359.

Sehwers, Johannes 1953, *Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen*, Berlin: Harrassowitz.

Vanags, Pēteris 2000, *Luterāņu rokasgrāmatas avoti. Vecākā perioda (16. gs. – 17. gs. sākuma) latviešu teksti*, Stokholma: Memento, Rīga: Mantojums.

Pēteris VANAGS
Baltu valodniecības katedra
Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a
LV-1050 Rīga
Latvia
[peteris.vanags@lu.lv]

Institutionen för slaviska och baltiska
språk, finska, nederländska och tyska
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
Sweden
[peteris.vanags@balt.su.se]